

ВЗАЄМОДІЯ СЛОВОТВОРЧИХ СУФІКСІВ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОСТІ У СКЛАДІ СПІЛЬНОКОРЕНЕВИХ СЛОВОТВІРНИХ СИНОНІМІВ

Можливість реалізації того самого словотвірного значення кількома словотворчими афіксами, сформована в процесі розвитку словотвірної системи української мови, спричинює варіантність словотворчих засобів. У розвідці розглянуто особливості диференційованого лексико-словотвірного функціонування суфіксів інструментальності у складі однокореневих словотвірних синонімів, зазначено тенденції нормалізації словотвору.

Ключові слова: словотвірна категорія інструменталія, словотвірна синонімія, спеціалізація словотвірних типів.

Возможность реализации одного и того же словообразовательного значения несколькими словообразовательными аффиксами, сформировавшаяся в процессе развития словообразовательной системы украинского языка, обуславливает вариативность словообразовательных средств. В статье рассмотрены особенности дифференцированного лексико-словообразовательного функционирования суффиксов инструментальности в составе однокоренных словообразовательных синонимов, выделены тенденции нормализации словообразования.

Ключевые слова: словообразовательная категория инструменталія, словообразовательная синонимия, специализация словообразовательных типов.

The possibility to realize the same word-forming meaning by several word-forming affixes causes the variability of word-forming means. The article deals with the peculiarities of differentiating function of word-forming suffixes within the structure of single-root synonyms as well as with the tendencies of word-formation normalisation.

Key words: word-forming instrumental categories, word-forming synonymy, specialization of word-forming types.

Одним із аспектів проблеми опису лінгвальних (словотвірних) категорій є вивчення взаємодії словотворчих засобів – репрезентантів цих категорій. Зазначена проблема має зв'язок із поглибленням знань про механізм відбору норм активних одиниць і варіантів; подальшим з'ясуванням проблем синонімії, омонімії, варіювання суфіксів; більш суворою формальною регламентацією і лексикографічною фіксацією термінів, зокрема на позначення знарядь дії. Вивченням словотвірної іменникової категорії інструменталія займалися І. І. Ковалик [14], І. Р. Вихованець [2], К. Г. Городенська, Н. Ф. Клименко [14], В. П. Олексенко [9], Л. О. Родніна [4]. У дослідженнях цих авторів розглянуто семантичну структуру, словотвірний потенціал, взаємодію категорії інструменталія з іншими словотвірними іменниковими категоріями, специфіку творення композитних іменників на позначення знарядь дії. Серед невирішених частин загальної проблеми – систематизація знань про причини, динаміку, особливості взаємодії слово-

творчих засобів у межах словотвірної категорії інструменталія.

Проблеми словотвірної синонімії і варіантності досліджували українські мовознавці І. Т. Вербовська [1], К. Г. Городенська [3], Л. П. Дідківська [4], Т. А. Івасишина [5], І. І. Ковалик [6], І. Т. Кузьма [8].

У сучасній мовознавчій науці існують різні оцінки місця словотвірної синонімії у загальній системі мови: одні дослідники вважають функціонування словотвірних синонімів і варіантних пар (рядів), зміну активності їхнього паралельного вживання навіть при сталості словотвірної норми виявом мовної динаміки, інші – поступове усунення «лексико-словотвірних дублетів та інших словотвірних паралелізмів або закріплення за ними вузько диференційованого лексико-словотвірного функціонування в спеціальній групі слів» шляхом до нормалізації словотвору [6, с. 57].

Метою розвідки є аналіз особливостей взаємодії словотворчих суфіксів із семантико-синтаксичною функцією інструментальності у

складі спільнокоренових словотвірних синонімів (на матеріалі словників української мови [11; 12]).

Варіантність – неминучий результат мовної еволюції, контактування мов і діалектів (різних говірок), впливів численних різнохарактерних внутрішньосистемних чинників. Передумови варіантності закладені як у самій внутрішній системі мови, так і в конкретних соціально-історичних формах її існування. Мовними варіантами в науці прийнято називати формальні видозміни однієї й тієї ж мовної одиниці, що виявляються на різних рівнях мови. Розмежування словотвірної синонімії і словотвірної варіантності в українській дериватології здійснила І. Т. Вербовська [1]. З'ясувати їхнє співвідношення непросто, тому що сама проблема словотвірних варіантів не має чітких теоретичних засад, через що не може бути зреалізованою на конкретному мовному матеріалі. Потребує визначення таке засадниче питання, як варіант словотворчого афікса, або в чому полягає суть видозміни такого афікса, яка б не спричиняла виходу за межі форми слова, який статус мають похідні одиниці, утворені на основі тієї самої твірної основи за допомогою різних за структурою, але рівнозначних словотворчих афіксів.

І. Т. Кузьма визначає словотвірні синоніми як спільнокоренові слова з тотожним або близьким словотвірним і лексичним (на омоосновному рівні) значенням. Такі деривати, на думку дослідниці, утворені за допомогою однофункційних словотворчих засобів від спільної мотивуючої бази (*дифузор – дифузатор, свисток(1) – свистик – свистілка*) або від різноструктурних спільнокоренових мотивуючих баз (*охолоджувач – розхолоджувач, світильник – освітлювач*); деривати, утворені тим самим афіксом від різноструктурних спільнокоренових мотивуючих баз (*свердлило – свердло*), і деривати різних способів творення (*дробильниця – дробарня – роздрібнювачка, масниця – масельниця – маслоробка*) [8, с. 3].

Словотвірні варіанти – це похідні, що мають близьку або тотожну словотвірну і лексичну семантику й утворені від тої самої мотивуючої бази за допомогою суфіксів-аломорфів або вільних простих чи складних похідних варіантів одного форманта (*білєсенький, білєсінський; трансцендентний, трансцендентальний; лицьовий, лицєвий; хвильовий, хвилевий*), а також похідні, утворені шляхом додавання того самого суфікса до варіантних твірних основ (*важєнький, важкєнький*) [8, с. 3-4].

У сучасній українській мові назви інструменталія знаходять виявлення в системно заданому наборі словотворчих засобів. Типовими виразниками семантичної функції знаряддя виступають питомі суфікси *-ач, -ник/-льник, -к(а)/-лк(а), -иц(я)/-ниц(я)/-льниц(я)* та іншомовні *-тор/-атор*. До менш продуктивних належать: *-ець, -чик, -ок, -л(о), -авк(а), арк(а)*. На периферії категорії інструменталія знаходяться словотвірні типи з *-тель, -щик, -ун, -ій*.

Агентивні словотвірне значення для більшості суфіксів, що функціонують у межах словотвірної категорії інструменталія, є первинним, інструментальне значення для них вторинне. Ідея

можливості сполучення у похідному імені значень особи і предмета була чітко сформульована ще Г. Павським [10]. О. О. Потєбня висуває припущення про те, що в плані історичного становлення первісні іменники, співвідносні з дієсловами, являли собою імена діючої особи, а всі інші розряди (імена знаряддя, дії, місця) є похідними від агентивних назв [11, с. 82–101].

Різні типи агентивних дериватів по-різному реалізують закономірність виникнення вторинних, зумовлених специфікою відношення мотивуючого і мотивованого слів, що робить можливим віднесення цих значень до словотвірного рівня, значень інструменталія. Імена діяча з предметною семантикою, не маючи власних моделей, підлягають дії тих же дериваційних закономірностей, що й агентивні деривати. Дериваційні засоби словотвірної категорії інструменталія характеризуються поліфункціональністю, тобто здатністю належати до різних словотвірних категорій: суб'єкта дії, місця дії, результату дії. Можливість реалізації того самого словотвірного значення кількома словотворчими афіксами, сформована в процесі розвитку словотвірної системи української мови, спричинює варіантність словотворчих засобів. Саме словотвірна система регулює функціонування, взаємодію і формування варіантів, впорядковуючи їх чинним закономірностям. Явище словотвірної синонімічності (варіантності) – це результат відображення динамічної сторони функціонування мови, яка породжує неоднозначність співвідношення плану змісту і плану вираження [3, с. 3].

Виникнення найменувань предметної семантики, що було результатом дії позамовних факторів, не відбулося на співвідношенні дієслівних основ, мотивуючих імена зі значеннями особи і предмета. В утворенні похідних із предметним значенням беруть участь дієслова тих словозмінних класів, які визначають утворення особових імен. Відсутня диференціація в утворенні дериватів особової і предметної семантики від перехідних і неперехідних дієслів. На розмежування значень особи і предмета не впливає і категорія виду мотивуючих дієслів. Не можуть бути використані критерії, що регламентує вибір суфікса з предметним значенням, семантичні і морфологічні ознаки мотивуючих дієслів.

Як засвідчує аналіз, словотвірні спільнокоренові синоніми виникають у межах продуктивних словотвірних моделей, утворюючи переважно двокомпонентні ряди (зафіксовано 24), рідко три- і чотирикомпонентні ряди: *запальник – запал – запальовач, дробильниця – роздрібнювачка – дробарня, водонагрівник – водогрій – водонагрівач – водогрійка – водогрійня*.

Однією з причин виникнення словотвірних синонімів зі значенням інструменталія є явище дедемінутивізації: *пила – пилка*.

Продуктивний для назв суб'єкта дії суфікс *-ач* широко використовується для утворення назв знарядь дії: *випрямляч, віддзеркалювач, карбач, натискач, обмежувач, обпилувач, обприскувач, обтискач, опріснювач, охолоджувач*. Зумовлене

механізацією та автоматизацією виробництва зростання соціальної необхідності в предметних назвах зі значенням знарядь праці викликало підвищення продуктивності утворень із суфіксом *-ач*, паралельне використання з ними похідних іменників із суфіксом *-ник*: *зволожник* (техн.) – *зволожувач*, *охолоджувач* (1) (спец.) – *охолодник* (спец.), *розпушувач* – *розпушник*, *розширювач* – *розширник*. Усередині словотвірного типу на *-ач* відбувся ряд перегрупвань: з одного боку поява великої кількості знарядь – заміників людини у виробництві – зняла потребу в іменах особової семантики (*з'єднувач*), з іншого спостерігається чимало випадків одночасного вживання іменників на *-ач* для позначення діяча та знаряддя дії (*передавач*).

У конкурентних відношеннях дублетів на *-ач* і *-ник* в інструментальній функції намітилася тенденція до упорядкованого розмежування інструментального (деривати на *-ник*) та агентивного (деривати на *-ач*) значення: *підіймач* – *підійомник*, *вимірювач* – *вимірник*. Функціонування конкурентних дериватів зазначеного типу ілюструє дві відмінні тенденції: предметні значення втілюються формами на *-ник*, особові – на *-ач*. При цьому суфікс *-ник* активно використовується як для вираження особового, так і для вираження предметного значення.

Дієслівні префікси у структурі іменників на *-ач* виконують роль конкретизаторів семантики дериватів. У такий спосіб з'являються іменники зі значенням знаряддя не дії взагалі, а необхідної в якомусь виробничому циклі: *паровимірник*, *паронагрівник*, *паровіддільник*, *пароохолодник*, *пароперегрівник*, *пароперетворювач*, *паророзподільник*, *паророзпилювач тощо*.

Безпрефіксні віддієслівні іменники на *-ач* з інструментальним значенням переважають у літературно-розмовному вжитку, а префіксальні деривати з новими відтінками у їхній інструментальній семантиці – у сфері виробництва, науки й техніки.

Суфікс *-ач* вступає у конкурентні відношення з дублетними утвореннями на *-ник* за умов реалізації інструментальної функції з основами дієслів на позначення професійної діяльності: *охолоджувач* – *охолодник*, *очищувач* – *очисник*, *підгортальник* – *підгортач*, *підігрівник* – *підігрівач*, *розфасовувач* – *розфасовник*.

За дериватами на *-ник* закріплюється функція на означення предмета, за допомогою якого відбувається дія (*борозник*, *обмежник*, *пальник*), імена на *-льник* несуть ідею діючого предмета з високим ступенем агентивності (*кип'ятильник*, *паяльник*). Похідні з *-льник*, який приєднується до основ дієслів недоконаного виду, спеціалізуються на виявленні широкого поняття «предметний засіб здійснення дії». Утворення на *-ник* є назвами предметів вузької сфери практичної діяльності (*-ник* взаємодіє тільки з основами дієслів недоконаного виду). Зазначені особливості зумовлюють паралельне вживання дериватів типу

розчиняльничок – *розчинник*, де перше має загальне значення предмета, що виконує названу дієсловом дію, а друге – вузьке, спеціальне значення речовини.

Співвідносячись з віддієслівними утвореннями на *-ач*, закріплюючись за особовим значенням, деривати з суфіксом *-льничок* з предметною семантикою поступаються дериватам на *-ач*: *збиральничок* – *збирач*, *корчувальничок* – *корчувач*, *місильничок* – *змішувач*, *нагрівальничок* – *нагрівач*, *набивальничок* – *набивач*, *підгортальничок* – *підгортач*, *самомікрофотомірювальничок* – *самомікрофотомірювач*. Незначна питома вага імен на *-льничок* у складі похідних із семантикою інструменталія сприяє активному залученню у словотвірний процес суфікса *-л(а)* для творення іменників від одних і тих же основ дієслів недоконаного виду: «Приєднуючись до дієслівних основ, що максимально реалізують свою валентність у поєднанні з особовим суфіксом *-льничок*, суфікс *-л(а)*, який спеціалізується на вираженні окремих відтінків предметного значення, ніби надолує упущені можливості суфікса *-льничок*» [8, с. 134]. У цьому виявляється тенденція до взаємозумовленості зв'язку словотвірних типів.

Розподіл сфер впливу суфіксів *-л(а)* і *-ач* також регламентований: суфікс *-л(а)* закріплюється за основою дієслів нульового ступеня складності, суфікс *-ач* взаємодіє з основами дієслів першого і третього ступенів деривації: (*тіпалка*, *корчувалка*, *шліхтувалка*, *місилка*, *віялка*, *чесалка*, *точилка*, *моталка* і *збирач*, *закріплювач*, *нагрівач*, *підштовхувач*, *роз'єднувач*).

У сучасній українській мові іменники середнього роду з суфіксом *-л* називають переважно знаряддя домашнього вжитку: *біло*, *будило*, *весло*, *віяло*, *гребло*, *довбало*, *жовтило*, *зубило*, *каділо*, *калатало*, *клепало*, *кресало*, *кропило*, *кружало*, *м'яло*, *мірило*, *мотовило*, *орало*, *шило*. Обмежену продуктивність виявляють ці іменники в спеціальній термінології: *біло*¹ (техн. товчак), *мотовило* (техн. – машина). Зрідка в одному дериваті на *-л* поєднуються значення особи й інструмента: *бовкало*, *брязкало*, *м'яло*, декілька предметних значень, у тому числі й інструментальних: *клепало* (молот(ок), шматок заліза, калатало, біло), *мотовило* (знаряддя, машина, частина жнивarki або комбайна). Явище полісемії спостерігається, коли у лексем наявні декілька предметних (інструментальних) значень: *мотовило* (знаряддя, машина), *різак* (інструмент для різання, ніж, інструмент для кисневого різання металів). Саме поліфункціональністю зазначених суфіксів можна пояснити конкуренцію як у межах омонімічних суфіксів, так і у межах синонімічних суфіксів на позначення інструментального значення.

Тенденція до спеціалізації словотвірних типів із значенням інструменталія спостерігається досить виразно: назви на *-л(о)* пов'язані з позначенням примітивних знарядь, яким у багатьох випадках відповідають сучасні назви з формантом *-л(а)* удосконалених складних машин. Виявляє

спеціалізацію *-ак*, що називає інструменти або їх частини. Назви знарядь сільського господарства, предметів домашнього вжитку утворюються від дієслівних основ за допомогою форманта *-к(а)* і його аломорфів *-арк(а)/ -ачк(а), -ієк(а), -ійк(а), -тк(а)*. Значна кількість українських фізичних термінів на позначення приладів, установок, їх частин утворюється за допомогою суфікса *-ач*, лексеми, утворені шляхом універбації, обмежуються розмовним стилем: *врубівка* – врубова машина, *гвинтівка* – гвинтова зброя, *реактивник* – реактивний літак, *товарняк* – товарний поїзд тощо. Для називання теслярських інструментів використовується суфікс *-нок* (*рубанок, струганок, фуганок*).

До утворень спеціального термінологічного вжитку, зокрема у науково-технічній сфері, належать деривати з іншомовними суфіксами Деривати з *-атор*, як і більшість похідних з питомими українськими словотворчими засобами, можуть бути як назвами діяча, так й інструмента, проте чітко простежується тенденція до збільшення утворень на *-атор* із предметним значенням. Це один із численних проявів тенденції до спеціалізації словотворчих засобів сучасного українського словотворення. Утворення з *-атор* передають ряд відтінків предметного значення – механізми, прилади: *аккумулятор, генератор, індикатор, пастеризатор*; пристрої: *культиватор, регулятор, синхронізатор*; речовини (засіб дії): *стимулятор*. Деякі з найменувань предметів аналізованої групи поєднують декілька значень: *стабілізатор* (пристрій, апарат, речовина). Активізація предметного значення іменників із суфіксом *-атор* спричинена екстралінгвістичними чинниками – розвитком виробництва, автоматизацією, механізацією трудових процесів.

Будучи формальними виразниками як категорії назв осіб, так і назв знарядь праці, суфікси *-атор* (*-ятор*), *-фікатор* співвідносяться як з дієслівними, так і з іменними основами: *класифікувати, класифікація* – *класифікатор, маніпулювати, маніпуляція* – *маніпулятор*. Хоча ця співвідносність

не є абсолютною, обмеженість співвідносності похідних основ, утворюваних за допомогою цих суфіксів, впливає на їх семантику: ті, що співвідносяться тільки з дієсловами, завжди лишаються в межах словотвірної категорії осіб, а ті, що співвідносні з дієсловами та іменниками, втягуються і в словотвірну категорію знарядь праці. Якщо похідні основи з названими суфіксами формують категорію назв знарядь праці, вони мотивуються іменниковими основами: *інгаляція* – *інгалятор, вентиляція* – *вентилятор, респірація* – *респіратор* [1, с. 64].

Формування та розвиток словотвірної категорії інструменталія ілюструє такі загальномовні тенденції, як: концентрація функціонування основних словотвірних типів (наприклад, іменникових дериватів на *-ник, -ач*) і одночасно периферизація малопродуктивних і непродуктивних словотвірних типів; внутріструктурна тенденція до поліморфізації суфіксів *-альник, -итель, -льниц(я), -арк(а)*; спеціалізація; нормалізація словотворення шляхом поступового усунення лексико-словотвірних дублетів, інших словотвірних паралелізмів або закріплення за ними вузько диференційованого лексико-словотвірного функціонування у спеціальній групі слів; регуляризація відповідних словотвірних структур. З метою уникнення небажаної в термінології варіантності слід чітко розмежовувати вживання кожної лексеми, дотримуючись принципу аналогії: для утворення понять однієї категорії використовується одна модель, яка визначає місце терміна у поняттєвому й класифікаційному ряді. На думку Н. Ф. Клименко [7, с. 99], у зменшенні багатозначності суфіксів, у посиленні в них одного певного значення і послабленні або й витісненні деяких значень суфікса за рахунок вираження його іншими засобами виявляється тенденція до аглютинативності в українському словотворенні.

Подальше вивчення досліджуваної проблеми передбачає систематизацію даних щодо взаємодії словотворчих засобів у складі словотвірних синонімів різних словотвірних категорій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вербовська І. Р. Словотвірна синонімія і словотвірна варіантність прикметників української мови : дис. ... канд. філол. наук / І. Р. Вербовська. – Львів, 2001. – 245 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
3. Городенська К. Г. Словотвірна синонімія / К. Г. Городенська // Актуальні проблеми українського словотвору. Матеріали III-х наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 1–12.
4. Дідківська Л. П. Словотвір, синонімія, стилістика / Л. П. Дідківська, Л. О. Родніна. – К. : Наук. думка, 1982. – 171 с.
5. Івасишина Т. А. Синонімія словотворчих афіксів : автореферат дис. ... канд. філол. наук : 10. 02.01 ; / Т. А. Івасишина ; Інститут української мови НАН України. – К., 1999. – 19 с.
6. Ковалик І. І. Синонімія і омонімія в межах словотворення / І. І. Ковалик // Доповіді та повідомлення ЛДУ. – 1957. Вип. 7. Ч. I. – С. 57–59.
7. Клименко Н. Ф. Аглютинативність в українському словотворенні / Н. Ф. Клименко // Українське мовознавство. Респ. міжвідомчий науковий збірник. Заснов. у 1973 р. – Вип. 17. – К. : Либідь, 1990. – С. 96–104.
8. Кузьма І. Т. Загальні тенденції розвитку словотвірної синонімії та варіантності в новій українській мові / І. Т. Кузьма // Вісник Львівського університету. Серія філол. – 2009. – Вип. 46. – Ч. II. – С. 3–8.
9. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника : [монографія] / В. П. Олексенко. – Херсон : Айлант, 2005. – С. 79–103.
10. Павський Г. Филологические наблюдения над составом русского языка / Г. Павский. – СПб., 1841. – 141 с.
11. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968. – Т. 3. – 552 с.
12. Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / В. В. Гейченко, В. М. Завірюхіна, О. О. Зеленюк та ін. – К. : Наук. думка, 1998. – 892 с.

13. Словник української мови : В 11-ти т. / АН УРСР; Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970-1980.
14. Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. М. А. Жовтобрюха. – К. : Наук. думка, 1979. – 405 с.

© Ландер М. А., 2013

Дата надходження статті до редколегії 11.04.2013 р.

ЛАНДЕР Майя Анатоліївна – викладач кафедри української мови і лінгводидактики факультету філології та журналістики Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв.

Коло наукових інтересів: словотвірна дериватологія української та російської мов, категоріальний словотвір (граматика).